

МЕДАЛЬЙОНИ ПРОЧАН ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ АРХАНГЕЛА МИХАЇЛА В КОЛЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У сучасному суспільстві відбуваються кардинальні зміни, спрямовані на будівництво гуманного суспільства, необхідними атрибутами якого є національний розквіт, відродження культури, моралі, особистості.

Особливе місце серед факторів духовного відродження нації займає релігійний. Адже загальнолюдські цінності, духовна спадщина людства зосереджені у всіх світових релігіях.

Україна знаходиться на перехресті історичних шляхів між Сходом і Заходом, на межі зіткнення різних релігій – християнства і мусульманства, різних конфесій православ'я й католицизму. Ця політична розбіжність створювала для українського народу дуже складну ситуацію для самоствердження; робила його об'єктом ворожнечі завойовників зі Сходу та Заходу, Півночі та Півдня.

Християнство, ставши в IV ст. релігією Римської імперії, з часом поширилось і серед варварських народів далекої Півночі і серед слов'янських народів центральної Європи. Їх старі релігії не відповідали вимогам нового феодального суспільства. У християнства, як і у всякої релігії, були свої символи, свята і святі.

Одному із небесних захисників християн – Архангелу Михаїлу присвячені пам'ятні медальйони із колекції НМІУ (14 одиниць)¹.

З історії надходження до музейного зібрання відомо, що вони були передані Львівським історичним музеєм 10 травня 1950 року². За типологією медальйони належать до культових предметів, датуються кінцем ХІХ – ХХ ст. Про їх походження, історію виникнення, традиції та зображення з обох боків оповідає французькою мовою пам'ятна картка, до якої вони були прикріплені. Автор стисло описав події від часу зведення перших християнських церков та монастирів і закінчив – подіями Столітньої війни (1337–1453 рр.).

З описаного стає відомо, що медальйони походять із бенедиктинського монастиря, побудованого в епоху суворої романської готики Х – ХІ ст., який, у повній мірі, за своєю історичною сутністю вважається головною видатною пам'яткою французького історичного регіону – Нормандії. Монастир зведений на так званій Горі Архангела Михаїла (Mont Saint-Michel), невеликого скелястого острова, який знаходиться біля узбережжя департаменту

Рис. 1. Загальний вигляд острова, на якому знаходиться Гора Архангела Михаїла.

Манш (Manche), діоцезія Кутансе, регіону Нижня Нормандія (Basse-Normandie) північної частини Франції (рис. 1). Головною святинєю обителі став храм Архангела Михаїла, на вежі якого встановили статую святого із піднятим мечем (рис. 2). Загальна площа маленького клаптика суші не перебільшує 1 км. Острів Мон Сен Мішель (Гора Архангела Михаїла) з'єднаний із материком вузькою смугою суші, яку використовують в якості моста. До ретельної реконструкції 1879 року, цей поєднуючий ланцюг під час сезонних приливів зникав під водою.

Рис. 2. Храм архангела Михаїла.

Кого саме шанували нормандці в своєму релігійному світі висвітлює чільна і зворотна сторона культових пам'яток. Зображені на них святий образ і свята обитель своєю історією сягають у сиву давнину. Вони присвячені запровадженню християнської релігії і утвердженню її символів.

Чільна сторона медальйонів відтворює сцену битви предводителя небесного лицарства архангела Михаїла із чудовиськом змієдияволом. У правій руці св. Михаїл тримає піднятий догори меч, а у лівій – щит у формі п'ятикутника, на якому зображений чотирьохкінцевий хрест, або ж у лівій руці зображені ваги – символ правосуддя і справедливості. По овалу медальйонів, навколо зображених сюжетів написи французькою мовою, які суттєво доповнюють

зміст образу: **“Qui est comme dieu! De fendes nous dans le comba”**, що в перекладі – *«Змилуйся боже! Захисти нас у битві»* і подібні за змістом інші написи: **“St. Michel protegez la france”** – *«Святий Михаїл – захисник і покровитель французів»*; **“St. Michel archangel priez pour nous”** – *«Святий архангел Михаїл молиться за нас»* (рис. 3 а).

На звороті, в центрі поля зображена пам'ятка архітектури – церква на честь св. Михаїла, яка пов'язана з історією Нормандії: прийняттям норманами християнства та зведенням перших храмів. Навколо зображеного на горі храму напис французькою мовою: **“Pelerinage du mont saint Michel”**, що в перекладі – *«Паломництво на гору святого Михаїла»* (рис. 3 б).

Обидва зображення логічно пов'язані між собою. Сцену битви воїна із чудовиськом-змієм, яка зображена на чільній стороні нормандських медальйонів можна трактувати в різних варіантах. Зазвичай, такий сюжет трактують в категоріях релігійної символіки як битву добра зі злом і перемогу добра. В образі воїна зосереджені найкращі людські риси –

відвага, мужність, боротьба за віру. Змії є уособленням сил зла, підкупності і є зооморфним зображенням диявола. Тому символічне зображення воїна зі змієм знайшло свою аналогію в зображенні покровителя лицарства, воїна – Архангела Михаїла, який бореться зі змієм і перемагає його. Архангел Михаїл займає почесне місце серед християнських святих. Це один із архангелів, що стоїть перед Богом та служить йому. За значенням і змістом самого слова архангел є ангелом, що володіє особливою, безприкладною й незрівнянною Божою силою. У Старому завіті він описаний як захисник Ізраїлю, а у Новому – як захисник християн. Небесний архангел командує армією світу, він переможець темних сил. У Біблії (*Проповідь святого Іоанна, 13 глава*) пишеться: «*Сталася битва на небі, і Михаїл воював і ангели його, і дракон воював і ангели його...*».

Рис. 3. Чільна (а) та зворотня (б) сторона медальйонів.

Цей відомий релігійний сюжет знайшов відображення і в християнській символіці нормандського народу. В даному випадку архангел Михаїл, зображений на чільній стороні культових медальйонів, виступає як покровитель і захисник нормандських воїнів, які славились своєю відважністю, стійкістю у далеких експедиціях і хрестових походах, у війнах за рідну країну. І в той же час цей сюжет є яскравим вираженням християнської символіки, починаючи із часів заснування самої Нормандії (поч. X ст.), прийняття нормандцями християнства і зведення перших християнських храмів³. Період від середини IX до XI ст. вважається в історії Франції часом завершення процесу її феодалізації. Саме в цей час християнство стало загальноприйнятою релігією, яка має свою символіку і емблематику.

Темі паломництва відповідає напис зворотної сторони медальйонів: **“Pelerinage du mont saint Michel”**, що в перекладі звучить як *«Паломництво на гору св. Михаїла»*.

З горою Архангела Михаїла пов'язано багато легенд і оповідей. Всі вони символізують перехід попередніх релігій в християнство. Перші літописи, в яких згадується Гора Святого Михаїла, датуються VIII – X століттями. Згідно з легендою, спочатку це був невеликий пагорб, який мав назву Mont Tumbar (Гора Гроб) і знаходився у глухому лісі, де були тільки вовки і кельтський чаклун, а на Горі жив старий відлюдник. У 708-му році Aubert (Обер), єпископ міста Авранш (згодом був канонізований як Св. Альберт) побачив у ві сні архангела Михаїла, який наказав йому побудувати храм на Горі Гроб. Єпископ спочатку відхилив вказівку ангела і був покараний останнім – вогняним пальцем той поранив єпископа в голову. Після трьох подібних снів Обер став будувати невеликий ораторіум на вказаному місці. Посланці від Обера відправились до Італії, де на Горі Гаргоні архангел побував ще у 492-му році. Повертаючись звідти з реліквіями – плащем (накидкою) Святого Михаїла і, зціливши по дорозі одного сліпого, посланці здивувалися – ліс зник, а Гора опинилась посеред води. Чутки про скоєне диво розповсюдились, ораторіум, де несли службу кілька ченців, привернув увагу прочан з усієї Європи, адже тепер у ньому жила велика сила і магія – плащ небесного ангела-захисника⁴.

Вочевидь, покарання ангела теж мало магічну силу – 16 жовтня 709 року церква була освячена, поклавши початок всьому аббатству. Цікаво, що рана в голові не стала причиною смерті Святого Оберта (він помер пізніше у 720 році), а його череп із отвором до сих пір зберігається в базиліці Святого Жерве (Saint-Gervais) в Авранші (Avranches) – місці, яке знаходиться поблизу святої обителі – Гори Архангела Михаїла.

Для християнської церкви як Заходу так і Сходу характерне поклоніння святим мощам. Кожна церква чи монастир намагалися мати у своїй обителі мощі святих. За цих умов вісью ставлення до життя стало поривання до чогось вищого від земного, очікування від нього щастя й злагоди. Віра в зцілення від святих мощів створила культ прочан, які час від часу здійснювали паломництво до святих місць. Про життя святих писали легенди, вони також були прикладом для пригноблених та бідних.

Впродовж IX ст. Франція страждала від нападів піратів, монастирі були пограбовані і зруйновані. І все ж ченці на Горі збереглися. Французький король віддав піратам територію, яка тепер називається Нормандією і останні стали християнськими герцогами. Вони навіть не пошкодували грошей для будівництва невеликої церкви в давньо-романському стилі – Notre Dame Sous Terre – Підземна Богородиця. Вона була зведена на місці згаданого ораторіума, стіна якого збереглася й до тепер.

У 966-му році нормандський герцог Ришард I прогнав ченців з Гори, які служили бретонцям, і довірив церкву Бенедиктинському Ордену, побудувавши для служителів кращі приміщення.

У часи правління Ришарда II на св. Горі був зведений новий великий храм. Будівництво велось з 1020 до 1080 років. Архітектором був

призначений аббат Гійом Вольпіано. Спочатку справи йшли швидко, а потім – по мірі надходження грошей. У ході побудови на два поверхи нижче церкви була облаштована кімната для гостей, так як ченці забезпечували притулок і харчування всім миролюбивим прихожанам, були зведені приміщення для навчання, так як в аббатстві була велика бібліотека і само воно було важливим культурним центром (203 врятованих рукописи знаходяться тепер у музеї міста Авранш, а було їх кілька тисяч). З північної сторони церкви були добудовані шпиталь, кухня і облаштоване відхоже місце. Після зведення нового храму до святої Гори навідувалось багато туристів і прочан з усієї Європи ⁵.

Тринадцяте століття принесло Франції стабільність і економічний прогрес. Система податків поступово замінила кріпосну працю, край збагачувався, мистецтва процвітали, будувалися собори, відкривались школи. У 1294-му році французи окупували Нормандію, бретонці уклали з ними союз і взяли в облогу Гору Святого Михаїла. Вони підпалили будинки, які знаходились у підніжжя Гори, і вогонь дійшов до церкви. Це викликало бурю протестів, французький король дав кошти для ремонту і зведення нової будівлі, яку прочани назвали *«Чудесною»* (Merveille). Фактично Мервей складався із двох будівель. У першій знаходились три столові: внизу для бідних, над нею – для заможних, а зовсім угорі – для ченців-вегетаріанців. У іншому приміщенні знаходився внизу склад для продуктів, над ним бібліотека, а далі угорі – був зал для моління під відкритим небом. Цей ансамбль звався *«Чудесним»* для своєї епохи: за досягненнями техніки, за своєю акустикою (столова ченців), за функціональним освітленням просто неба (зал для моління).

Після багатьох років розбудови і процвітання настали тяжкі часи випробувань для всієї Франції і для Святої Гори також. У XIV столітті почалася Столітня війна (1337 – 1453 рр.). Англійці окупували Францію, але Гора, завдяки героїзму 119 лицарів уціліла. Люди говорили, що Архангел допоміг врятувати острівець духовності і культури від ворога, адже у самому храмі на Горі висить плащ святого. Навпроти нього розміщений щит, на якому написані імена хоробрих воїнів, які перемогли англійців у 1423 році і тільки 12 серпня 1450 року, під кінець війни, Нормандія була звільнена від англійських військ. Ще один раз святий Михаїл зіграв роль в історії. Існує легенда, що під час війни ангел явився дівчині, яка пасла вівці і сказав: *«Я, Михаїл, захисник Франції! Вставай і йди на допомогу королю!»*. Пастушка пішла і привела армію до перемоги!

Через 100 років після англійців нападали на Гору протестанти і теж безуспішно. Аббатство частково було спустошене і збідніле, але храм Архангела Михаїла на Горі стояв непорушно.

Потім прийшла революція 1789 року, після якої наказано закрити монастирі. Аббатство Св. Михаїла перетворили на тюрму для ворогів народу, куди потрапили і самі вожді революції. Слід зазначити, що з одного боку аббатству пощастило, що його перетворили на політичну тюрму, оскільки в інших містах цінні релігійні пам'ятки були розібрані на матеріали для побудови нових. Приміщення, де у саму славну епоху

жило від 30 до 60 ченців, повинні були умістити сотні арештованих. Мармурові колони залів були знесені, а на їх місці облаштовані окремі камери. Із різьблених рельєфів над колонами прибрали все, що нагадувало релігію. Саму церкву перетворили на фабрику для пошиття шляп. У ній, щоб отримати два поверхи, зробили перекриття на висоті приблизно 4 метрів. У 1834 році склад соломи внизу загорівся і церква згоріла. Відомий французький письменник Віктор Гюго писав статті у пресі, закликаючи врятувати історичну реліквію. І тільки у 1863 році тюрма нарешті була закрита. «Західне чудо» (так називали Гору) перебувало в такому стані, що реставрація продовжувалась майже сто років, і до тепер існують недосяжні місця. До вежі церкви можуть входити гвинтовими сходами тільки невеликі групи. Позолочена статуя Архангела на вежі слугує громовідвідом. Одного разу, під час грози, після удару блискавки, меч на статуї нахилився, прийняв горизонтальне положення і необхідно було його поправити. Тінь вежі падає в море і в день рівнодення відбиває пряму, довжиною у 3 км. У 1989 році реставратори розташували на цій смузі у піску сотні дзеркал, які визначали години. Так був створений найбільший сонячний годинник світу. Але доглядати його нелегко⁶¹!

З часів святкування тисячоліття церкви (1969 рік) при храмі знаходяться чотири бенедиктинця, а обитель постійно навідують прочани. Літургія починається о 12 год. 45 хв., увечері Гора-музей закривається о 18 години. В літній час аббатство відкрите до 23 години, але без супровода екскурсовода. Кожного року святий острів відвідує 800 тисяч туристів, які з великою повагою і цікавістю знайомляться з видатними реліквіями святого місця і ймовірно, повертаються з маленькими пам'ятними медальйонами-сувенірами – вісниками від самого небесного захисника-воїна.

Обитель має складну і довгу історію, витримала чимало випробувань в темні часи середньовіччя, гідно винесла перебудову нового часу і до тепер залишається непорушно на своєму місці, обраному для неї своїм небесним захисником і покровителем – Архангелом Михаїлом.

Образ архангела Михаїла близький і знайомий слов'янським народам, особливо, з кінця X ст., коли християнство офіційно визнають релігією Давньоруської держави. Нова релігія призвичаїла символи древнього культу до своїх потреб, поєднавши їх із новою символікою.

Відомий дослідник геральдичних знаків А.Б. Лакієр писав, що для Київського князівства XII ст. була характерна емблема із зображенням архангела Михаїла. Він пояснює це тим, що Київ був центром, звідки християнство поширилося по всій Русі⁷. Впродовж XIV – XVI ст., коли українські землі перебували під владою Литви та Польщі, головними геральдичними знаками цих земель стали – Архангел Михаїл – герб головного воєводства Східної України – Київського і «руський» лев, що спинається на скелю – герб головного західноукраїнського воєводства – Руського.

В силу утвердження позицій православної церкви, культ Архангела Михаїла поширився по всій Україні. На його честь стали називати монастирі – Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві, заснований у 1108 році році онуком Ярослава Мудрого, київським князем Святопол-

ком Ізяславичем, зводити церкви – церква Архістратиґа Михаїла, побудована у XVI ст. на місці явлення чудотворної ікони Божої Матері у с. Дубовичі (тепер Кролевецький р-н Сумської обл.), писати ікони – «Собор Архангела Михаїла» – початок XVIII століття, Житомирщина (колекція НМІУ)⁸. Його образ зустрічається на козацьких знаменах – Прапор Війська Запорозького «...плаваючого по реке Днепру і Дунаю» (колекція НМІУ)⁹, гетьманських хоругвах, монументальних барельєфах, встановлених на вежі Київської ратуші (кінець XVII ст.) та відреставрованого Михайлівського Золотоверхого собору. Ця християнська емблема в різноманітних композиціях увійшла як складова частина до гербів міст Лівобережжя – Гадяча, Кролевеця і Правобережжя – Канева, Чигирина, Таращі, Овруча, Звенигородки¹⁰.

У середині XIX ст. був затверджений герб губернського міста Києва: «На лазуревом поле святой архангел Михаил в серебряном одеянии и вооружении с пламенеющим мечом и серебряным щитом»¹¹. У більшості зображень він виступає не як суддя, а як воїн-оборонець небесний, у військових латах із піднятим мечем в одній руці – елегантний і благородний. Образ витончений, глибоко зосереджений, поданий з ледь прикритою емоційною напругою. Він є виражальним образом, відповідним виробленому ідеалу тогочасності – освіченого і діяльного патріота, борця за національне відродження.

Для всіх часів і народів основним у існуванні цього образу є Боже заступництво і оборона віри. Архангел Михаїл вважався охоронцем людей від темних і злих сил. Православна церква вшановує пам'ять св. Архангела Михаїла за новим 21, а 8-го листопада за старим стилями. Цей образ відстоював місце різних народів у християнському світі у давні часи і в часи сьогодення має своє життєстверджуюче значення.

Примітки:

¹ НМІУ. Інв. № МДАЕ – 2543–2556.

² Акт № 423 від 10. 05. 1950 року, за яким культові медальйони були передані Львівським історичним музеєм через Комітет у справах культосвітніх установ при РМ УРСР згідно наказу № 5 від 30. 04. 1950 року до ДІМу м. Києва (тепер НМІУ).

³ Брокгауз Ф.А., Ефрон І.А. Энциклопедический словарь. С-П, 1901. Т. XXX. С. 69.

⁴ Норвич Дж. Нормандці в Сицилії. М., 2005. С. 10–15.

⁵ Там само. С. 123.

⁶ http://www.Eurotraveler.ru/_mon-sen-mishel.jpg.

⁷ Лакиер А.Б. Русская геральдика. СПб, 1855. Кн.1.2. С. 105–111.

⁸ НМІУ. Інв. № М-1338.

⁹ НМІУ. Інв. № Т-6248.

¹⁰ Панченко В. Герби міст України. К., 2001. С. 14.

¹¹ Румянцева В.В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины. К., 1986. С. 98–100.